УДК 82-31

А.Ф. Ганиева

ФОАТ САДРИЕВНЫҢ «БӘХЕТСЕЗЛӘР БӘХЕТЕ» РОМАН-ТРИЛОГИЯСЕНДӘ «ШӘХЕСҺӘМ ҖӘМГЫЯТЬ» МӘСЬӘЛӘСЕ

В романе-трилогии Ф. Садриева «Счастье несчастных» освещается период, начиная с 1970-х годов и вплоть до наших дней, в историко-политическом плане. Писатель использует широкие возможности реалистического творческого метода: нрав человека и его психологическое состояние изображены в единой связи с социальной жизнью; острой критике подвергается общественный порядок, угнетающий свободу личности и её право на счастье. Окружающая персонажей среда представлена с разных сторон. Автор статьи исследует концептуальные взгляды Ф. Садриева на человека и общество через анализ его философско-психологического стиля и сложных характеров изображенных героев, через изучение неповторимого образного языка писателя и его искусных изобразительных средств.

Ключевые слова: татарская литература, Фоат Садриев, личность и общество, проза, роман.

In F. Sadriev's novel-trilogy «Happiness of the unfortunates» covers the historical and political period from the 1970s to the present day. The writer uses the wide possibilities of a realistic creative method: the human character and its psychological state are depicted in a single connection with social life; the public order that oppresses the freedom of the individual and their right to happiness is sharply criticized. The environment of the characters is presented from different sides. The author of the article explores F. Sadriev's conceptual views on human being and society through the analysis of his philosophical and psychological style and the complex nature of the characters depicted, through the study of the writer's unique figurative language and his artful visual means.

Keywords: Tatar literature, Foat Sadriev, personality and society, prose, novel.

XX–XXI гасырлар чиге әдәбият үсешендә мөһим этап булып тора һәм аерым өйрәнүне сорый. Бу, беренчедән, гасыр ахыры әдәбиятында бөтен йөзьеллык дәвамында булган сәнгати һәм эстетик эзләнүләргә нәтиҗә ясалу белән аңлатылса, икенчедән, яңа әдәбият бүгенге тормышның катлаулы һәм каршылыклы якларын аңларга ярдәм итә, өченчедән, үзенең яңа ачышлары, тәҗрибәләре белән алга таба XXI гасырда әдәбиятның үсеш юлын билгели [Насибуллова, б. 55]. Шул чорда язылган Ф. Садриевның «Бәхетсезләр бәхете» (1991–2005) роман-трилогиясе укучы тарафыннан яратып кабул ителә һәм шулай ук тәнкыйть, әдәби җәмәгатьчелек тә аны татар прозасының казанышы буларак бәяли. Язучының шактый иҗат гомерен алган бу әсәрнең уңышы берничә фактор белән билгеләнә. Беренчедән, 1990 елларда әдәбият төрле юнәлешләр, алымнар белән

байый, шулай ук тематик яктан да үзгәрешләр кичерә. Совет чорында өнәлмәгән ирреаль дөнья сурәтенә, шартлы-метафорик тасвирга нигезләнгән әдәби әсәрләр күбәеп китү сәбәпле, татар укучысы реалистик юнәлештәге прозага күпмедер ихтыяҗ кичерә. Икенчедән, иҗтимагый проблемаларны киң планда иңләгән, кешенең рухи дөньясын тышкы тирәлек белән тыгыз бәйләнештә сурәтләгән киң панорамалы әсәрләр безнең әдәбиятта сирәк туа, ә 1970 еллардан алып бүгенге көнгә кадәрге чорны тарихи-сәяси яссылыкта яктырткан зур күләмле әсәрләр исә бөтенләй юк дәрәҗәсендә була. Өченчедән, әсәр тарихи характерда булса да, укучының замандашлары турында, җәмгыятьтәге рухи тетрәнүләр, социаль-иҗтимагый үзгәрешләр аңа яхшы таныш, ул үзе үк – аларның шаһиты. Әлеге роман-трилогиясе өчен язучы 2010 елда Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була.

Ф. Садриев геройлары – заман кешеләре. Язучы реалистик иҗат методының киң мөмкинлекләреннән файдалана: кеше холкын, психологик халәтләрне иҗтимагый тормыш белән бәйләп сурәтли, җәмгыятьтәге шәхес азатлыгына һәм бәхетенә каршы төшкән тәртипләрне кискен тәнкыйтьли. Әсәрдә персонажларны чолгаган мохит төрле яклап яктыртыла. Бу геройның шәхси бәхете (мәхәббәте, гаилә мөнәсәбәтләре), иҗтимагый тормышы (кеше һәм җәмгыять), табигый асылы (кеше һәм табигать, туган җир, татар авылы) яссылыкларында карала.

Фәлсәфи-психологик романда Г. Ибраһимов, Г. Бәширов, И. Гази, М. Әмир, Г. Ахунов кебек әдипләрдән килгән эпик традицияләр үстерелә, Л. Толстой, М. Шолохов тәҗрибәләре уңышлы файдаланыла. Фәлсәфә тормыш ситуацияләре һәм геройларның хис-тойгылары белән үрелеп бара, шуңа психологизм әсәрдә тагы да тәэсирлерәк бирелә. «Ф. Садриевның реалист язучы буларак көчле ягы шунда: ул әсәрнең төзелешен-композициясен һәм аңа бәйләнешле сюжет тармакларын бертуктаусыз үсә, көчәя баручы вакыйгалар тезмәсенә кора белә, укучыны гел киеренкелектә тота» [Бакиров, б. 80].

Әсәрнең үзәгендә – гаделлекне яшәү маягы иткән намуслы, саф күңелле Ирек исемле ир-егет. Язучы аның яшьлек елларыннан алып ир уртасы булганга кадәрге тормышын сурәтли һәм шуңа нисбәтле бик күп геройларның язмышларын ача. Роман Ирек Сабитовның партия сафларына кабул ителүе һәм авыл мәктәбендә укытучы булып эшләгән җиреннән райкомның идеология бүлегенә инструктор итеп чакырылу вакыйгаларыннан башланып китә. Тәҗрибәле, төпле фикерле, тормышка үз карашы булган Мэлс абыйсы, райкомны кирпеч заводы белән чагыштырып, Ирекне алдан ук кисәтә: «Кирпеч заводында эш коточкыч авыр, теләсә кем түзә дә алмый. Тагын шунысы да бар, кая карасаң да кирпеч... чие, яндырырга кертелгәне, мичтән яндырып чыгарганнары. Бөтенесе бер зурлыкта, бер формада. Аяк асты тулы кирпеч ватыгы... Кайсылары урталай сынган, кайсылары буйга, кайберләре гел чәрдәкләнеп беткән...<...> Тик анда кызыл балчык урынына икенче әйбер салалар» [Садриев, 2011, б. 38]. Иҗат кешесе булган Ирек, «тормышның үзәгендә кайныйсы килеп», рай-

комда эшләргә шатланып риза була. Алга таба аны район газетасына мөхәррир, аннан профсоюз комитеты рәисе итеп куялар.

Трилогиянең беренче, икенче китапларында партиянең шәхесне изүгә корылган механизмы фаш ителә. Җитәкчелекнең (Үзәк Комитеттан башлап, гади колхоз рәисенә кадәр) икейөзлелеккә, ялганга, ялагайлыкка нигезләнгән идарә итү ысуллары төрле вакыйгаларда ачыла. КПССның һәм коммунистларның хаклыгына ихластан ышанып партиягә кергән Ирекнең ни иҗатка, ни шәхси тормышка вакыты калмый башлагач, карашлары үзгәрә, тора-бара ул үзенең партия өчен бер шөреп кенә булуын, инде бу ятьмәдән чыга алмаячагын аңлый. Райкомның беренче секретаре Миңзаһит Арыслановка, икенче секретарь Зөфәр Шәвәлиевкә дөреслекне йөзләренә бәреп бирүче Ирекне эшеннән алып ату берни дә тормас иде, әмма алар аны үзләренә докладлар, чыгышлар яздыру өчен, алны-ялны белми куйган намуслы хезмәте өчен тоталар.

Әсәрдә план артыннан куунын, идарә итүдә административ-команда методының халык тормышына китергән зыяны күрсәтелә. Эреле-ваклы түрәләргә властьны үз ирекләрендә файдалануга юл куелу гади хезмәт кешесенең хокукларын чикли. Мисал өчен, «Авангард» колхозы рәисе Гайсә Батталов үз колхозчысын үлем чигенә җиткергәнче кыйнап ташласа да, җинаяте өчен хөкем ителми, киресенчә, ялган заговорлар оештырып, каза күрүченең үзен гаепле итеп калдыра; каршы фикер әйтүче хезмәткәрләренең электр чыбыгын өзеп һәм утынсыз калдырып үч ала.

Ф. Садриевның чагыштыру алымына еш мөрәҗәгать итүен, моның өчен капма-каршы күренешләр файдалануын әйткән идек. Ул үз әсәрләрендә укучының игътибарын илдәге социаль тигезсезлеккә, аның килеп чыгу сәбәпләренә юнәлтә. Язучы Арыслановның бай йортын, сөяркәсен көткәндә затлыдан-затлы мул ризыклар әзерләп йөрүен сурәтләгәннән соң, Кырбаш авылында яшәүче Сираҗетдин тормышына күчә һәм йорт эче күренешен натуралистик сурәттә, корреспондент Ирек күзлеге аша үтә ярлы, җан өшеткеч халәттә күз алдына бастыра. Ялгызы көн итүче, сугышта бер аягын, кул бармакларын өздереп кайткан ир ике ай ит күрмәгән, майны кайчан капканын да оныткан, бодайны тере килеш пешереп, күршесе биргән терлек эчәгесеннән аш әзерләргә җыенып йөри. Тормыш турындагы фикерләре дә уйландырырлык. «Үзем генә булсам, уйлап та бирмәс идем. Сылтар идем әле шунда йә Аллага, йә язмышка, йә бүтәнгә. Кавеме белән бит... Гомере буе эшләгән адәм баласының тамагы туя алмый икән, нидер дөрес түгел. <...> Германга барып, нимесне җиңеп кайттык югыйсә...» [Садриев, 2011, б. 168]. Әсәрдә Ирекнең «Ник кан койдың, Сираҗетдин?» исеме белән мәкалә бастырып чыгаруы һәм әлеге вакыйгага бәйле туган конфликт укучыны илнең иҗтимагый хәле турында уйланырга этәрә.

Читләтеп әйтү, киная, аллегорияләр романда мул кулланыла. Арысланов, Шәвәлиев, Нәҗмиев, Чукаева фамилияләрен автор

геройларның тормыштагы урыннарына, яшәү рәвешләренә туры китереп сайласа, Ирек исеменә капма-каршы мәгънә сала. Хокуклары тапталмаган, рухи азатлыгы чикләнмәгән илдә генә кеше бәхетле була ала. Ирек образында исеменең киресе раслана. Мәскәүгә бер еллык театраль курсларга Язучылар берлегеннән юлламасы булса да, укырга китәргә рөхсәт бирмиләр, инде киткәч тә, партия органнары аша кире кайтартып, партиядән һәм эшеннән чыгаралар. Хатынының хыянәт итүе дә беленгәч, Ирекнең рухи кризис чоры башлана: ул эчкечелеккә бирелә. Әсәрдә аның үз-үзе белән көрәш дәвере артык озынга китә һәм кабатланулар укучыны ялыктыра башлый. Әмма бу урында шуны да әйтергә кирәк: татар әдәбиятында эчүгә бирелгән геройның рухи халәтен аңлап, моны тирәлек, мохит, заман, шәхси факторлар белән бәйләп, бөтен нечкәлекләре белән тасвирлаган әсәр юк иде әле. Геройның ихтыяр көче сыналу матурлык һәм ямьсезлек, югарылык һәм түбәнлек көрәше булып, гаять киеренке психологик моментларда күрсәтелә. Күпчелек классик әсәрләрдәге сыман, монда да коткаручы – хатын-кыз: эчкечелек сазлыгыннан Ирекне яшьлек мәхәббәте Зәнфирә тартып ала.

Романда хатын-кыз образларыннан Сөембикә татар әдәбияты өчен үзенчәлекле характер буларак ачыла. Әсәрнең баштагы өлешләрендә район җитәкчеләре белән ятак уртаклашу бәрабәренә дәрәҗәле эшләргә урнашуы, Ирекне алдавы, гаилә корганнан соң да йөрүләрен дәвам итүе белән ул үзенә карата укучыда нәфрәт уята. Алга таба аңа мөнәсәбәт үзгәрә: Сөембикә система корбаны буларак кабул ителә башлый. Холкы, темпераменты, хәтта язмышы да (әнисенә охшап) каннан килә һәм ул тәрбияләнгән мохит йогынтысы дип аңлатыла. Әсәр ахырында Сөембикә рухи-психологик катарсис халәте кичерә. Тәне белән пычранса да, күңеле белән чиста калуы, язмыш сынауларын үтәргә үзендә көч табуы, Ирек кебек аның да дөреслек өчен көрәшүе, кыю адымнары өчен язучы аны аклый һәм бәхеткә лаек дип таба.

Арыслановның җитәкчелек итүе совет дәверенә карый һәм ул әсәргә җитәкче тибы булып килеп керә. Автор аның акыру-җикеренүгә корылган авторитар идарә итү алымын тәнкыйть утына алса, аңа алмашка килгән Әхнәф Шәрифуллин исә – яңа буын җитәкче, итагатьле, белемле, үз халкының тарихы белән кызыксынучы, Ирекнең дусты, фикердәше булган кеше. Әмма власть аны да үзгәртә. Бу урында Әхнәфнең, хатыны коткысына бирелеп, шәхси милкен арттыруы белән Ә. Еникинең «Саз чәчәге»ндәге Шакир Мостафинны хәтерләтүен билгеләргә кирәк. Ф. Садриев аксакал язучының идеясен үстерә, дәүләтнең халыктан аерылу сәбәбен җитәкчеләрнең үз мәнфәгатьләрен алгы планга куюлары, шәхси милек колына әверелүләре нәтиҗәсе дип күрсәтә.

Әсәр партия аппаратын тәнкыйтьләүгә генә корылмаган, анда власть һәм кеше мөнәсәбәте, гомумән, киң планда алына. Беренче, икенче китапларда ул партия белән бәйле каралса, өченчесендә партия таркалганнан соңгы дәвер башлана. Язучы җитәкче кешенең пси-

хологиясен ачарга омтыла: «Аның уйларында, хис-кичерешләрендә, башында һәм йөрәгендә җир, техника, машиналар, мал-туар, фермалар, гектарлар, тонналар, меңнәр, миллионнар... Ул – йөрәкле роботның бер төре. Тиешлене генә белә, шул тиешне чынга әверелдерү өчен көненә мең төрле маска кия» [Садриев, 2011, б. 835]. Теләсә нинди хакимият кеше шәхесен җимерүче, аның кешелек сыйфатларын бетереп, машина-робот хәленә китерүче көч буларак күрсәтелә.

Метафоралар, тиешле урында кулланылган символик детальләр әсәрнең сәнгатилеген арттыра. Вакыйгалар барган район үзәге Болынкыр дип аталу әлеге сүзгә дә фәлсәфи шартлылык салынуын күрсәтә. Болын, кыр – дөнья әдәбиятында да сакраль мәгънәгә ия образлар. Әсәрдә уңышлы кулланылган символларга мисалларны күпләп китерергә мөмкин. Әхнәфләр гаиләсе, Ирекләрнең яңа өйләрен котлап, картлар йорты өчен кайтарылган җиһазны бүләк итә. Ике дус арасындагы конфликт шул шкаф-дивар аркасында чыга һәм дусларны аеручы символга әйләнә. Ирекнең чираттагы авыр психологик кризис чоры башлана, чөнки аның өчен дуслык та – вөҗдан кебек үк, изге һәм керләнми сакланырга тиешле хис. Геройның җаны бәргәләнүен тасвирлаганда, язучы көянтәле иске үлчәү символик детален куллана.

Романда башка геройларны куркытып, укучы күңеленә шом салып торучы бер персонаж бар. Ул – Миңзаһитның гаиләдә тиешле тәрбия күрмәгән, балачактан ук узынып үсеп, Мәскәү криминалына килеп эләккән улы Рашат. Язучы, тормышны киң планда сурәтләү максатында, укучыны төрле катлам кешеләре белән очраштыра һәм бу очракта Рашат җинаятьчел төркемнең бер вәкиле буларак бирелә. Бер караганда, әдәбият өчен аның яңалыгы юк та кебек. Гаиләдә ир-хатын мөнәсәбәтләре начар булу сәбәпле, игътибар җитмәгән балаларның бозык юлга кереп китү күренешен тасвирлау мәгърифәтчелек чорыннан ук килә. Рашат образы бернинди әхлакый киртәләргә сыймый торган кешелексез гамәлләре белән Арыслановка гомер азагына бирелгән җәза буларак кабул ителә. Әмма Рашатка әлеге романда башка йөкләмә дә салынган. Автор аның авызыннан чыккан аңлашылыр-аңлашылмас сүзләр аша кешелеккә янаган куркынычны сиздерә. «Сез өстә нинди гыйфрит утырганны белмисез. Бөтен Җир шарына ул хуҗа. Астарак, – ул башы белән Фишкегә һәи Күсәккә ымлап куйды, – тагын бер кавем бар. Тик ул кавем, өстәгеләр белән чагыштырганда күселәр өере генә. Шуларның икесеннән җирнең үлем шәүләсе барлыкка килә» [Садриев, 2011, б. 832]. Язучы ил белән, хәтта дөнья белән идарә итүчеләр арасында җинаятьчеләр булуны күздә тота. Ирек бервакыт наркобизнес атаманы, криминал җинаятьче Вышканың Дәүләт думасына сайлануын һәм телевидениедән яшьләрне тәрбияләү турында чыгыш ясавын күреп шакката. Шулай ук Рашатның фашизмны пропагандалау турындагы китапны, зур акчалар биреп, Иректән тәрҗемә иттерергә теләве Җирдә явызлыкның җәелә баруы турында сөйли. Ә инде Ирек баш тарткач, аның: «Сез бит барыгыз да болындагы үләннәр! Исеме җисеменә туры килеп

тора: Болынкыр! Ха-ха-ха! Печән чабучылар әле килмәгән, үләннең калынаюын көтәләр. Җиләк тә өлгермәгән. Аны җыярга тубал тотып шулай ук әзер торалар. Бөтенесе көтә. Шулай да чалгы янаган тавышлар ишетелә. Маңгаеңны җыерма, сез ул тавышларны ишетмисез. Сез генә түгел, алар өчен бөтен Җир шары болын, печәнлек» [Садриев, 2011, б. 656], дигән сүзләре язучының киләчәктәге куркынычны кисәтүе булып яңгырый.

Исеменнән үк күренгәнчә, язучы романда бәхет турындагы карашлары системасын тәкъдим итә. Аның беренчесе – ихласлык, сафлык, гаделлеккә корылган үзара мөнәсәбәтләр. Бу гаиләгә дә, хөкүмәт белән халык арасындагы бәйләнешләргә дә карый. Ялган кеше бәхетен җимерүче, җәмгыятьне таркатучы явыз көч буларак бирелә. Икенчесе – кешенең рухи азатлыгы. «Иң кадерлесе – һәрбер адәм баласының уй-омтылышлары, хис-тойгылары. Бары шул булганга гына бәндә кеше дип атала. Аның бөек җиһан тарафыннан бүләк ителгән һәм мәңгелек бизмәннәреннән караганда, бер генә дөртләп алуга тиң күңел тибрәнешләре, хыял-омтылышлары кагылгысыз! Иң бөеге, иң кадерлесе шул. Аңа тукыну – вәхшилек. Чөнки кеше бер генә яна да сүнә, бүтән беркайчан да кабатланмый...» [Садриев, 2011, б. 262] – дип яза автор. Дәүләтнең бурычы, – әсәрдә сурәтләнгәнчә, кешене кол хәленә төшерү түгел, ә аның хокукларын яклау, азатлыгын тәэмин итү.

Өченчесе – кешелекнең рухи һәм матди яшәеше мәсьәләсе. Яшь романтик Ирек бөтен Җир халкының дөньяга карашын үзгәртү турында хыяллана. Ул, гомумән, кешелекне ялгыш юлдан киткән, бүгенге яшәү рәвешеннән баш тартып, рухи якны алгы планга куеп яши башларга кирәк дип саный. «Бүгенге кешелек өчен күбрәк һәм сыйфатлырак әйбер җитештерү ул – яшәешнең төп кучәре. Җир йөзе күпме дауларны, яуларны, сугышларны, кан коюларны күргән – барысы да әйбер өчен... Шул мәнфәгатьләрдә барлык төр үсемлекләр, су, җир, һава, тереклек ияләре зарарлана, бозыла, агулана, юк ителә. Ирек бу һәлакәтне туктатуга бер генә юл күрә: һәммә нәрсәдән тыелырга! Кешелекнең чиксез нәфесен, Җир шарын балчыгы белән ашап бетерсә дә, канәгатьләндереп булмаячак. <...> Бүген җитештерелә торган коточкыч кораллар, бәндәләрне юк итү өчен уйланылган бүтән чаралар һәммәсе дә бары бер максатны – күбрәк әйбер яулауны күздә тоталар. Адәм баласы Тәңрегә табынмый – әйбергә табына, вөҗданга табынмый – әйбергә табына, туганлыкка табынмый – әйбергә табына, игелеккә табынмый – әйбергә табына. Шуның аркасында күпләр тормыш принципларыннан баш тартып, намусларын ташлап, кемнәрнеңдер кулында үзләре әйбергә әверелә» [Садриев, 2011, б. 163]. Әлеге фикерләрен чагылдырган хезмәтен ул «Яңа Корьән» дип атамакчы була. Улының иҗат ниятләрен белеп алган әнкәсе аны тәүбә итәргә өнди. Ул Изге китапның бер генә булуын, аны беркем дә үзгәртә дә, яңарта да алмавын әйтә, Ирекне Аллаһка каршы чыгуда гаепли. Шул ук вакытта бу мәсьәләдә автор карашы кызыклы. Әнисенең сүзен тыңлап, ул әлеге хезмәтен язудан туктый, әмма яндырырга, юкка чы-

гарыгга кулы бармый. Һәм шул көннән башлап, язучы Ирекнең тормышына көтелмәгән борчулар килә башлавын яза. Монда язучының аерым кешеләр генә дөньяны үзгәртә алмый дигән фикере сизелә.

«Бәхетсезләр бәхете» трилогиясе – әлбәттә, прозаикның чираттагы уңышы, киң колачлы эпик жанр мөмкинлекләрен үзләштерүдәге яңа бер иҗади казанышы» [Вәли-Барҗылы, 136]. Әдәби җәмәгатьчелек хаклы рәвештә романның озынга китүен, вакыйгаларны тыгызлау мөмкинлеге булуын билгеләп үтсә дә, бу һич әсәрнең әһәмиятен киметми. Ул татар әдәбиятында халык тормышының мөһим чорын зур күләмдә сәнгатьчә яктырткан иң уңышлы әсәрләрнең берсе булып тора.

Шулай итеп, Ф. Садриев халыкның рухи-мәдәни, иҗтимагый яшәешенә аерым игътибар бирә. Романда һәркемне борчыган мәсьәләләр күтәрелсә дә, үзәккә – Кеше, аның бәхете куела. Бәхет исә, язучы фикеренчә, рухи һәм матди бөтенлек, гармония, шәхес ирегендә. Кешене бәхетле итү – дәүләтнең төп бурычы. Бу халык белән идарә итүче җитәкчеләрнең мораль йөзе, намусы белән турыдын-туры бәйле. Әлеге концептуаль караш язучының фәлсәфи-психологик стиле, катлаулы характерлар итеп тасвирланган геройлары, беркемне кабатламаган образлы теле, зәвыклы сурәт алымнары аша укучыга җиткерелә.

Әдәбият

Бакиров М. Бәхетсезләр бәхете // Мәйдан. 2011. № 3. Б. 71–82.

Вәли-Барҗылы М. Намуслы кешеләр // Казан утлары. 2008. № 1. Б. 129–137.

Насибуллова Г. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар хикәяләрендә әдәби мотивларның чагылышы // Фәнни Татарстан. 2018. № 1. Б. 55–65.

Садриев Ф. Бәхетсезләр бәхете: роман трилогия. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 903 б.

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре